

SZUAHÉLI IRODALOM

Füssi Nagy Géza – Biernaczky Szilárd

swahili irodalom; kiswahili irodalom <arab 'partmenti nyelv'): A bantu nyelvek keleti övezetéhez tartozó szuahéli Fekete-Afrika legnagyobb és (Etiópia, ill. Núbia ókori történelmi hagyományokkal rendelkező népeitől eltekintve) a legrégebb írásos kultúrával rendelkező nyelve. Beszélőinek száma megközelíti a 80 milliót. Ezen belül kb. 10–15 millió ember anyanyelve, a fennmaradó rész második vagy harmadik nyelvként használja Kelet-Afrika országaiban és a múlt sz. második felétől – egyre gyorsabban terjedve – Közép-Afrika egyes területein. (Tanzániában és Kenyában nemzeti és hivatalos nyelv.) Mintegy 20 nyelvjárásra tagolódik, melyek közül a legarchaikusabb északiak felől dél felé haladva a fontosabbak: *kiamu* (Kenya partvidékének északi részén), *kimvita* (Mombasa környékén), *kimrima* (Tanzánia partvidékén), *kiunguja* (Zanzibár szigetén), *kirufiji* (Tanzánia déli tartományaiban), *kingazija* (a Komori-szigeteken), *kingwana* (Zaire Shaba tartományában). A korai irodalmi és történelmi nyelvelmékek alapja a *kiamu* nyelvjárás, míg a modern köznyelv a *kiunguja* és a *kimrima* dialektikus keveredéséből jött létre. Szociolingvisztikai szempontból is tagolt. E téren az irodalmi nyelv (*kiswahili saji* tiszta szuahéli) és a *lingua franca* típusú közvetítőnyelvi szerepet betöltő *kiswahili cha serikali* ('a kormány nyelve') a legfontosabb.

A szuahéli művelődés és irodalom társadalmi–politikai hátterét három jól elkülöníthető korszak adja: a feudális városállamok – Pate, Lamu, Mombasa, Zanzibár – korszaka (a 8–9. sz.-tól a 19. sz.-ig), a német és angol gyarmatosítás ideje (1885–1960) és az afrikai önállóság megszületésének időszaka (1960-tól).

A szuahéli írásbeliség kialakulása erősen eltér a többi fekete-afrikai írásosság létrejöttétől. Az arab írás alkalmazása a múlt század végéig volt érvényben (születésének körülményeit nem ismerjük). A kolonizáció (1885-től) – az arabról a latin betűre való áttérés – súlyos következményekkel járt: a szuahéli értelmiség évtizedekre elhallgatott és az arab betűs írásbeli kultúra nagyjából elenyészett.

A latin betűs írásmód kialakulása lényegében már a múlt században megkezdődött. Az európai nyelveken (angol, német, francia, majd olasz) a századforduló tájékán születtek meg a szükséges eszközök (szótár, nyelvtan). A teljes értékű nyelvi segédletek (nagy- és értelmező szótár, leíró nyelvtan) máig sem készültek el. A nyelvi, nyelvészeti szakirodalom napjainkra sok ezer tételt tesz ki (M. Van Spaandock: *Practical and Systematical Swahili Bibliography*, 1965; A. Mioni: *La bibliographie de la langue swahili, Cahiers des Etudes Africaines*, 1967).

Írásos hagyományainak legrégebb darabjai a 17–18. sz.-i másolatokban fennmaradt krónikák (*Pate, Kilwa* stb.). Ezek lényegében helyi uralkodó dinasztiák genealógiái, amelyek szűkszavú történelmi kommentárokat is tartalmaznak. Filológiai és történelmi elemzésük alapján a legrégebbek keletkezésének ideje a 13–14. sz.-ra tehető. A korai irodalmi emlékekben előfordulnak a mai olvasó számára már érthetetlen (rendszerint verses) betétek *kikale* ('ősi nyelv') és *kingozi* ('vezérek nyelve') nyelvjárásban, melyeket archaikus rétegnyelveknek tekinthetünk.

A szuahéli kultúra sohasem fejlődött egységes államalakulat keretein belül. A 8–9. sz.-tól kezdődően rövidebb–hosszabb ideig fennmaradó városállamok jöttek létre Kelet-Afrika partvidékén és a szigeteken. Maga a kultúra központja a kusita pásztornépek előrenyomulása és az elsvatagosodás terjedése miatt egyre délebbre szorult, így jöttek létre egymás után Pate, Siu és Lamu az észak-kenyai partvidék szigetein, majd Malindi, Mvita (Mombasa), Gedi, Songo Mnara, Kaole, Kunduchi, Unguja (Zanzibár), Kilwa stb. államalakulatai. A 9. sz.-tól változó intenzitású, de általában erősödő arab hatás érződött a szuahéli nyelv, kultúra és irodalom fejlődésében. A korai folklórhagyományokból elsősorban költészeti alkotások maradtak fenn szájhagyományozás, majd a 18. sz.-tól írásos lejegyzések útján (→*szuahéli irodalmi formák*).

Az uralkodó műfaj az epika volt. Tematikájában eleinte domináltak az arab irodalomban általános szüzsék: legendás történetek Abú Nuvász alakja körül, hadjáratok és csaták krónikái, s főként vallásos alkotások. A Mohamed próféta történetével kapcsolatos epikai hagyományok arab betűs, szuahéli nyelvű lejegyzése – szájhagyományok alapján – a 17. sz. végén kezdődött el. Az első nagyobb – ilyen jellegű – kéziratos gyűjtemény 1714-ből maradt fenn, mely kereken 1000 négysoros versszakból áll. Több, kisebb terjedelmű változat után a 19. sz. elejéről őrződött meg egy közel 6000 (!) versszakos eposzfűzér az iszlám vallásalapítóról. Különleges helyet foglal el a klasszikus szuahéli irodalomban Liyongo Fumo wa Bauri, az egykori Ozi (Kenya) állam legendás költője és uralkodója, aki valószínűleg 1160 és 1204 között élt (más feltételezések szerint a 16. vagy 17. sz.-ban Pate-ban uralkodott). Életének drámai eseményeit Muhammad Kijumwa írta le elbeszélő költeményében (*Utenzi wa Fumo Liyongo*, 'Fumo Liyongo története', 1913), gazdagon felhasználva a szájhagyományokat, és beépítve művébe a hősnek tulajdonított költeményeket is. A régebbi datálást valószínűsíti, hogy Liyongo a tradíciók szerint abban a pate-i Shagha városban halt meg, amelynek népe ezeket a költeményeket megőrizte emlékezetében. J. Knappert éppen e népekeket gyűjtötte csokorba, és vetette aprólékos elemzés alá (*Four Centuries of Swahili Verse*, 1979).

A 19. sz. közepéig jellemző volt a név szerint is ismert orális költők (*malenga*), többnyire az iszlámhoz szorosan kapcsolódó alkotásainak tudatos gyűjtése. Közülük a legismertebbek: Szajjid Abdalla bin Ali bin Naszirí (1720 k. – 1810 k.) *Inkishafi* ('Feltárulkozás') c. műve, melynek

modern földolgozása M. Mlamali *Ikisiri ya Inkishafi* ('A feltárulkozás titka', 1980) c. elemző kritikai munkája. Sejk Muhji 'l-Din al Waili (1778–1869) *Dua ya kuombea mvua* ('Esőért könyörgő ima') c. terjedelmes költeménye, amelyet az elmélyült iszlám műveltségű és Zanzibár főbírójának tisztét is évtizedekig betöltő orális költő különös módon a pogány bantu hagyományok szellemében fogalmazott meg. Továbbá Szajjid Umari, más néven Amin bin Naszír al Ahdal (1810–1870) *Wajiwaji* ('Zúrzavar') és *Dura mandhuma* ('Gyöngysor') c. valláserkölcsi művei. Mwana Kupona (1810–1860) az egyetlen ismert korai szuahéli költőné kéziratos lejegyzésekben fönmaradt önéletrajza *Utendi wa Mwana Kupona* ('Mwana Kupona története') c., valamint Szajjid Abu Bakari, más néven Abd al-Rahman Szajjid Manszab (1828–1922) *Utendi wa Akida tu 'l-Awani* ('Akida tu 'l-Awani története') című, a vallási kötelességeket könnyen memorizálható formában összefoglaló műve.

Szintén a 19. sz. végén keletkezett Tippu Tip, a híres karavánkereskedő naplója, amely *Maisha ya Hamed bin Muhammed el-Murjebi, yaani Tippu Tip* ('Hamed bin Muhammed el-Murjebi, azaz Tippu Tip élete' 1902) c. szuahéli–angol kétnyelvű kiadásban W. H. Whiteley fordításában és kommentárjaival jelent meg 1966-ban.

A század elejétől kezdődően mintegy harminc szöveget adtak ki latin betűs átírással és európai nyelvű fordítással különböző kutatók (C. Velten, 1907; Alice Werner, 1917, 1921–1923, 1927–1928; E. Damman, 1940; J. W. T. Allen, 1955, 1956, 1961, 1971, 1972; L. Harries, 1962; J. Knappert, 1964). Ezek a hagyományos iszlám hagiográfikus történetek mellett egyes esetekben az ószövetségi mitológiát (Ádám és Éva, Gábriel és Mihály arkangyal), máskor neves személyekhez kötődő eseményeket, utazásokat dolgoznak fel. Robert Shaaban *Vita vya Uhuru, 1939 Hata 1945* ('Háború a szabadságért, 1939–1945') c. műve az újkori *utendi* sajátos példája, benne a szerző hosszan idézi költői formában jeles közéleti személyiségek beszédeit. A hivatásos irodalom, az írásosság jelenléte ellenére is hangsúlyozandó a szuahéli epika kettős, népi és műköltői jellege, melyet jól mutat az is, hogy a hosszú szerzői énekek utóbb a szóbeliségben terjedtek. Az énekes előadásmód néhány alapvető vonása is ismert: A. M. Jones jegyzett le egy zeneileg teljes, 65 stanzából álló *utendit* (African Music, 1975–1976).

A szuahéli epikus költészet legteljesebb keresztmetszetét az 1960-as évek közepétől napjainkig több mint 20 önálló kötetben megjelent *Jokari ya Kiswahili* ('A szuahéli költészet gyöngyszemei') c. kritikai sorozat adja. Az egyes műveket kéziratos részletekből, töredékekből, orális, folklorizálódott szövegek jelenkori lejegyzett változataival kiegészítve állították össze. Mindezek az alkotások az epikus *utendi* műfajhoz tartoznak, amelyek egyes darabjai a sorozaton kívül is megjelentek, pl. A. S. Hemed *Utenzi wa Kadhi Kassim bin Jaafar* ('Kaszim bin Jaafar kádi története', 1980) c. munkája, nyelvi, történeti, vallási magyarázatokkal.

A klasszikus szuahéli költészet természetes részét képezik azok a kéziratban fennmaradt, szuahélire fordított régi arab vallási költemények, amelyek az elmúlt századokban az iszlám szellemiséget voltak hivatva megtestesíteni a kelet-afrikai partokon (számos folyóirat közlemény mellett vö.: J. Knappert: *Swahili Islamic Poetry*, 3 köt., 1971).

A szuahéli folklór számos sajátos vonást mutat: a Szaharától délre élő afrikai népek zömének kultúrájától eltérően az írásosság itt régóta jelen van, így a népköltészet mind hangütésben (személyesebb, líraibb), mind műfajaiban (szerelmi költészet, ballada-szerű énekes formák stb.), mind formájában (strofikus költői alakzatok), mind mesetémáiban (a törzsi Afrikától idegen indoeurópai típusok) Európához és a világ más részeihez közelítő jellemzőket fedezhetünk fel. A szuahéli folklór módszeres gyűjtésének első korszaka angol és német kutatók nevéhez fűződik. A munkának egy nagy értékű mesegyűjtemény, E. Steere *Swahili Tales, as Told by Natives of Zanzibar* (1870) c. műve jelenti a kezdetét. C. G. Büttner 1894-ben főként kéziratosságot – utendik, vallásos költemények és prózai történetek – német fordításait tette közzé (*Lieder und Geschichten der Suaheli*). Ugyanebben az évben megjelent terjedelmes antológiája (*Anthologie aus der Suaheli Literatur*) szintén a kéziratosságot feltárását tűzte ki célul. Ugyancsak 1894-ben adta ki W. E. Taylor sokat idézett proverbium gyűjteményét (*African Aphorism: Sayings from Swahili Land*). Mesék, énekes műfajok, művelődéstörténeti adalékok gazdag tárháza C. Velten munkássága (*Märchen und Erzählungen der Suaheli*, 1898; *Desturi za Wasuaheli*, 1903; *Sitten und Gebräuche der Suaheli*, 1903; *Prosa und Poesie der Suaheli*, 1907). Gazdag anyagot hagyott az utókorra az angollá lett német kutató, Alice Werner, aki az összehasonlító bantu mitológia mellett számos gyűjtési adalékkal és elemzéssel gazdagította a szuahéli folklórkutatást.

Ami az egyes műfajokat illeti, a gyűjtések zömét mesék adják. V. Görög bibliográfiája legkevesebb 50 gyűjteményről ad számot. Mindemellett katalógizálásuknak még csak az ötlete sem merült fel eddig. J. Knappert népszerű gyűjteményében (*Myths and Legends of the Swahili*, 1970) is – miközben a szerző a legfőbb tematikai csoportok kijelölésére törekszik – a népmesék összekeverednek az iszlám legendákkal. Újabban tanzániai kutatók is közzéteszik gyűjtéseiket, de ezek sok esetben inkább az országban élő népek mondáinak szuahéli nyelvű fordításai (M. Musso: *Hadithi za kisukuma*, 'Szukuma mondák', 1970; W. D. Kamera: *Hadithi za Wairaqw wa Tanzania*, 'A tanzániai iraku nép mondái', 1978). A kezdetektől fogva nagy figyelem fordult a proverbium és a találós kérdés műfaja felé. Taylor klasszikus kötetét követően számos publikáció látott napvilágot. L. Harries a találósok tipológiáját nyújtja (*The Literary Riddle in Swahili, African Studies*, 1974), míg A. Scheven művében (*Swahili Proverbs*, 1981) az addig ismert teljes gyűjtött anyag alapján a műfaj típuscsoportokba osztott korpuszát adja közre. Afrikai kutatók újabb adalékai is ismertek (S. S. Farsi: *Swahili Sayings*, 2 köt.,

1958; W. D. Kamera – E. Kezilabi – C. K. Omari: *Misemo na methali toka Tanzania*, ‘Tanzániai szólások és közmondások’, 3 köt., 1975–1979; E. K. Meena – G. V. Mmari – H. H. Sangiwa: *Vitendavili*, ‘Találós-kérdések’, 1960 stb.). Viszonylag keveset tudunk az énekes műfajokról. A Werner szép elemzése csak E. Damman egy vegyes gyűjteményében (ZES, 1941) és egy szerelmi dalsokróban (uo., 1943) találunk folytatást. L. Harries kötetében (*Swahili Poetry*, 1962), majd J. Knappert munkájában (*Four Centuries of Swahili Verse*, 1979) számos műfaj körvonalai rajzolódnak ki: panaszdal, álomének, harci dal, szerenád, bordal, „marhadal”, esőért szóló fohász. Knappert külön foglalkozik az ún. proverbi-um-dallal. Mindketten előszeretettel közelítenek témájukhoz a versformák felől, nehezen követhető nyomon azonban, hogy példáik népi vagy műköltői eredetűek-e. Említésre méltó még Knappert remek szerelmi ének gyűjteménye (*An Anthology of Swahili Love Poetry*, 1972). A szuahéli folklór és folklórstílus különféle jegyeit tárja fel M. V. Mvungi – C. K. Omari *Urithi wa utamaduni wetu* (‘Kulturális örökségünk’, 1981) és J. M. M. Mayoke: *Xahau za Kiswa-hili* (‘A szuahéli stílus’, 1982) c. munkája. A szuahéli folklór és irodalom kritikai feldolgozásának gazdag tárháza a Dar és Saalam-i Szuahéli Kutatóintézet 1960 óta megjelenő folyóirata, a *Kiswahili*.

A hiteles folklórszövegeket közreadó gyűjtemények mellett a mai Tanzániában és Kenyában a régi hagyományok, szokások népszerűsítését célzó művek megjelenése mellett a hiteles hagyományok populáris népkönyvekké való feloldása is nyomon követhető (pl. G. Ruhumbika mesefeldolgozásai *Parapanda*, ‘Trombitaszó’, 1982 vagy D. Samkiwa történetei *Mazungumzo ya babu setu*, ‘Nagyapáink meséi’, 1974).

Mind a népköltészet, mind a szerzői versírás terjesztésének és népszerűsítésének egyik legfőbb eszköze a sajtó, amelynek legfontosabb képviselői Tanzániában az *Uhuru* (‘Szabadság’), a *Mzalendo* (‘Hazafi’), a *Mfanyakazi* (‘Dolgozó’) a *Lengo* (‘Célunk’), a *Mambo Leo* (‘Mai dolgok’), a *Mwafrika* (‘Az afrikai ember’), a *Baragumu* (‘Harsona’), a *Ngurumo* (‘Mennydörgés’), a *Mwangaza* (‘Felvilágosodás’), a *Kiongozi* (‘Vezér’), a *Mapenzi ya Mungu* (‘Isten szeretete’), a *Mwananchi* (‘Honpolgár’) és a *Kweupe* (‘Világosság’). Ma már nem jelenik meg a *Tazama* (‘Nézetünk’), a *Taifa Tanzania* (‘Tanzánia népe’), és a *Mkulima* (‘Földműves’). A legújabb ellenzéki lap a *Mshindi* (‘Győztes’), s időszakai, egyetemi irodalmi folyóirat a *Mulika* (‘Lobogó’). A *Kenya Leo* (‘Kenya ma’), a *Taifa Leo* (‘Mai Nép’), a *Kesho* (‘A Holnap’), a *Sauli ya Pwani* (‘A Partvidék Hangja’), a *Taa* (‘Lámpás’) és a *Taifa* (‘A nép’) Kenyában jelenik meg, ahol ezeken kívül számos, kis példányszámú helyi újság és folyóirat is napvilágot lát. Nem egy jeles irodalmár pályájának elindítója volt a tanzániai *UHURU* c. központi napilap, amely minden számában teret szentel ismert és műkedvelő költők alkotásainak. A rádió és a televízió (Kenyában és Zanzibáron) szintén jelentős teret biztosít az irodalmi művek bemutatásának. Az irodalom és irodalomelmélet fontos műhelye még Tan-

zaniában a Dar és Saalami Egyetem Szuahéli Kutatóintézete (*Taasisi wa Uchunguzi wa Kiswahili*) és a Szuahéli Nyelvi és Irodalmi Tanszék mellett a *Baraza la Kiswahili cha Taifa* (Nemzeti Szuahéli Tanács), a *Shirika la Habari za Tanzania* (Tanzániai Újságírószövetség), a *Chama cha Usanifu wa Kiswahili na Ushairi wa Tanzania* (Tanzániai Széprózaei és Költészeti Egyesület), valamint az *East African Literature Bureau* nevű – hatáskörét Kenyára és Ugandára is kiterjesztő – kiadóvilágot. Kenyában a Nairobi Egyetem Szuahéli Intézete (*Swahili Institute*) fogja össze a fővárosi és partvidéki irodalmi egyesületeket és műhelyeket.

A szó európai értelmében vett szerzői költészet kezdetei a nagy mombasai lírikus, Muyaka bin Haji munkásságára nyúlnak vissza. E jómódú kereskedősaládból származó tudós és udvari költő volt a szuahéli világi líra megteremtője. Róla szóló tekintélyes monográfiájában M. H. Abdulaziz részletesen taglalja a költő művészetének történelmi, társadalmi hátterét, elemzi verselésmódját, stílusát és tematikáját, valamint közzéteszi mintegy 150, kézíratos formában fennmaradt költeményét. Muyaka bin Haji halála után, az intenzív gyarmatosítás időszakában a szuahéli költészet fejlődése megtorpant. Az ebben az időszakban született, a nép ajkán variálódó, folklorizálódó, sőt proverbizálódó alkotások kézíratos formában maradtak fenn. Csupán a 20. sz. közepe táján jelentkezik a következő, világirodalmi mércével is mérhető költőnemzedék.

Ennek első és legnagyobb képviselője a jao származású, de magát következetesen szuahélinek valló Robert Shaaban volt. Költészetében sajátosan ötvöződtek az epikus és lírai hagyományok, valamint az egyéni hangvételi költészeti elemek. Irodalomelméleti munkássága, a szuahéli írásművészet történetének és szabályainak kánonszerű összefoglalása, évtizedekre meghatározta az utána következő generációk tematikáját és stílusát. Műveinek nagy része csak halála után jelent meg. Egyes munkáiban sajátosan ötvözi a prózai és költészeti műfajokat (*Insha na mashairi* 'Történetek és versek', 1959; *Maisha yangu na baada miaka hamsini*. 'Életem és ötven év elmúltával', 1966). Robert Shaaban kortársa, barátja és tisztelője, Amri Kaluta Abedi mesterének nyomdokain haladt. Ars poeticáját és életművének nagyobb részét egyetlen kötetben adta ki: *Sheria za kutunga mashairi na Diwani ya Amri* ('A verselés szabályai és Amri költői műve', 1963). A kenyai Ahmed Nasszir (1937–) kötetében a hagyományos témák (pl. a szerelem) mellett megjeleníti a kenyai politikai harcok világát is (*Poems from Kenya. Gnostic Verses in Swahili*, 'Versek Kenyáról. Szuahéli epigrammák', 1966). Következő kötetében (*Malenga wa mwita. Diwani ya Ustadh Bhalo*, 'Énekek Mombasából. Ustadh Bhalo költeményei', 1971), bár folytatja a hagyományos verselési módot, helyenként parodizálja a Muyaka bin Haji által népszerűsített modellt. Míg a tanzániai Mnyampala a keresztény hitvilágtól ihletett kötetek után a hagyományos *ngonjera* formához (hosszabb dialogikus költői forma) tér vissza (*Ngonjera za Ukuta*, 'Ukuta párbeszéde', 1970). A kenyai (mombasai) születésű Abdilatif Abdalla az évti-

zed egyik vezető szuahéli nyelvű költőjévé vált börtönben írott (1969–1972) verseivel (*Sauti ya dhiki*, 'A haldoklás hangja', 1973). A tanzániai regényíró, E. Khezilahabi (1944 –) *Kichomi* ('Sajgás', 1974) c. kötetében található az első kísérletek a szabadverselés szuahéli meghonosítására. Ezekben az években E. Husseinnel és C. Haule-lal társulva a szuahéli költészet formáinak forradalmi átalakítását tűzte ki célul.

További, modern szuahéli költők és műveik: H. Chum *Utenzi wa vita vya Uhud* ('Uhud hadjáratának története', 1962); C. Sh. Gongu *Diwani ya Ustadh Nyamaume* ('Ustadh Nyamaume költészete', 1976) c. munkája az 1971-ben elhunyt neves orális költő összegyűjtött verseinek kritikai kiadása. Hasani bin Ismail kötete a *Swifa ya Nguvumali* ('Nguvumali dicsérete', 1968), egy 393 versszakból álló ballada, amelyet a költő előadása alapján jegyzett le és adott ki angol fordítással kiegészítve P. Lienhardt *The medicine man* ('Az orvosságos ember') címmel. Sh. M. A. Hinawy, folklór- és kéziratgyűjtő, Mombasa, majd a kenyai partvidék kormányzója, történelmi és irodalmi szaktekintély, *kimvita* nyelvjárásban keletkezett orális költeményeket publikált. K. K. Kahigi és M. M. Mulokozi *Kunga za ushairi na Diwani yetu* ('A verselés törvényei és verseink', 1979) c. jelentették meg irodalomelméleti tanulmányukat. Y. Ulenge: *Utenzi wa Miraji* ('Miraji története') c. epikus költeményével jelentkezett. Gyűjteményes formában dolgozzák föl egyes költő–irodalomtörténészek a szuahéli városállamok udvari dalnokainak munkásságát a *malenga* (dalnok) irodalmi sorozatban, pl. B. Amana *Malenga wa Vumba. Diwani ya Ustadh Mti-Mle* ('Vumbai dalnokok. Ustadh Mti-Mle költészete', 1982); Sh. Chiragdin *Malenga wa Mrima* ('A Mrima partvidék dalnokai', é. n.), úő: *Abjadi ya Mwinyihatibu Mohamed* ('Mwinyihatibu Mohamed ábécéje', 1977).

A költészethez hasonlóan mély gyökerekkel nem rendelkező szuahéli szépróza és egyben az egész irodalom legdinamikusabban fejlődő műfaja a regény (*riwaya*).

Ma ismert abszolút előzményét Abdallah bin Hemedi bin Ali Ajjemy (1840–1912) regénye, a *Habari za Wakilindi* ('A Wakilindi-ág története', 1895). valamint Tippu Tip – már említett – életrajzi műve jelenti. Első igazi képviselője a 20. sz. első felében J. Mbotala, *Uhuru wa watumwa* ('A rabszolgák szabadsága', 1934) c. művével. Az érzelmes, történelmi és erkölcsi tanulságokat hordozó, emberi és politikai sorsokat és küzdelmeket darabosan ábrázoló alkotás a szuahéli regény hibáinak és erényeinek gyűjteménye. Őt követi – a máig fölül nem múlt alkotó – Robert Shaaban. Nagy szociális érzékenységről és didaktikus szándékról tanúskodó regényei mintául szolgálnak az utódok számára. Az író életében csak három regénye jelent meg: a *Kusadikika* ('A hit országa', 1951) c. társadalmi utópia, amelyben a vallás morális és emberformáló erejét dicsőíti egy képzeletszülte országba helyezett kerettörténeten keresztül. Ennek a gondolat- és érzésvilágnak folytatása a napjainkig 15 kiadást megért romantikus meseregény, az *Adili na nduguze* ('Adili és testvérei,

1952). Kevésbé illeszkedik a sorba a népszerű zanzibári költő- és énekesnő élettörténetét gyengéd szeretettel bemutató *Wasifu wa Siti Binti Saad* (Siti Binti Saad dicsérete', 1958). Legérettebb munkája, az utópisztikus *Kufikirika* ('A bölcsesség országa', 1967) c. műve után megjelent két posztumusz regénye: a *Siku ya watenzi wote* ('Minden dolgozó napja', 1968) és regényírói munkásságának csúcspontja, az *Utubora mkulima* ('Utubora, a földműves, 1968).

Robert Shaabantól lényegében függetlenül írta egyetlen, de annál nagyobb lélegzetű, Kelet-Afrika irodalmában páratlan terjedelmű családregényét a kerewe származású A. Kitereza (1896–1980). A kerewe folklórt és népszokásokat évtizedeken át gyűjtő és rendszerező, alacsony iskolázottságú, de több európai nyelvet folyékonyan beszélő kishivatalnok 1945-ben készült el anyanyelvén írott művével, amelyet a kiadás reménytelensége miatt szuahélire fordított. Ám így is csak részletek láttak belőle napvilágot (angolul is), mígnem halála évében az egész mű megjelent, *Bwana Myombekere na bibi Bugonoka na Ntulanalwo na Bulihwali* ('Myombekere úr és Bugonoka asszony és [gyermekük] Ntulanalwo és Bulihwali', 1980) c. A két nemzedék életét átfogó, szokatlanul száraz és tárgyilagos stílusú regény a kelet-afrikai ember világát megrendítően és lenyűgöző aprólékossággal mutatja be.

A kortárs szuahéli regényirodalom jelentősebb alkotója M. S. Abdulla, *Mzimu wa watu wa kale* ('Az ősök temetője', 1960) c. könyve a Sherlock Holmes történetek modorában írt, hitelesen afrikai környezetben játszódó „őskrimi”. Ehhez a műfajhoz tartozik még F. H. H. Katalanbulla *Buriani* ('Isten veled', 1975) és *Simu va kifo* ('Halálos telefon' 1962), valamint H. Rajab *Sanda la jambazi* ('A rabló szemfedője', 1984) és *Gubu la wifi* ('A pletykás sógorasszony', 1985) c. műve, amelyek azonban már a modern afrikai bűnözés témaköréből merítő regények.

C. S. L. Chaclage *Kivuli* ('Az árny', 1976) és *Sudi ya Yohana* ('Yohana boldogsága', 1981), valamint M. S. Farsy: *Kurwa na Doto* ('Kurwa és Doto', 1960) c. művei átmenetet képeznek a szentimentális szerelmi történetek és a modern szuahéli prózára elsősorban jellemző etnoszociális szemléletmód között. Az utóbbi legtisztábban E. Kezilahabi: *Rosa Mistika* ('Titkosértelmű rózsák', 1971), *Kichwamaji* ('A vízfej', 1974), *Gamba la nyoka* ('Kígyóbőr', 1979) és *Dunia uwanja la fujo* ('Siralom völgye a világ', 1981) c. regényeiben bontakozik ki. A súlyos gyarmati örökség nyomasztó terheitől, egyéni sorsok realiztikus, érzelmes ábrázolásán keresztül jut el az író – levetkőzve első két regénye didaktikus karakterét – a jelenkori társadalmi valóság élethű, kritikai ábrázolásáig.

E vonulat folytatása S. M. Komba *Pete* ('A gyűrű', é. n.) c. regénye, amelyben újult erővel támad fel az élet gondjai elől a vallás kínálta megnyugvásba való menekülés vágya. Ez a két fő motívum keveredik az etnikai hovatartozás kötelékei és a nemzetépítés erőltetett programja közötti feloldhatatlannak tűnő ellentmondás témájával a kortárs szerzők legtöbb, realista irányvonalú regényében: M. E. Mnyampala *Kisa*

cha mrina asali na wenzake wake wavili ('A mézgyűjtő és a két barátja története', 1961), K. Y. N. Mnzava: *Usiku wa mbalamwezi* ('Teliholdas éj', 1979), G. Liwenga *Nyota ya huzuni* ('A keserűség csillaga', 1981). A fokozódó társadalmi feszültségek fogalmazódnak meg K. Muridhanian *Damu ya ulimi* ('Vérző szájjal', 1976), J. Ngomoi *Ndoto ya Ndaira* ('Ndaira álma', 1976), Omar Said Suleyman *Kisa cha Muranaisha* ('Muranaisha története', 1977), A. Sh. Shafi *Kasri ya Mwinyi Fuad* ('Fuad nagyról haragja', 1978) és *Kuli* ('A kuli', 1979), Y. Palangyo *Bwana Shamba kijijini* ('Falusi földesúr', 1981), valamint B. R. Mtobua *Pesa zako zinanuka* ('Búzlík a pénzed', 1984) c. regényeiben.

A tanzániai szuahéli prózában az 1980-as évek közepén egy újabb korszakváltás kezdődött, el. Az afrikai közösségi hagyományokat is fölhasználni kívánó „ujamaa-szocializmus” politikájának gazdasági és szociális kudarcra élénk tiltakozást váltott ki az írók (általában a kulturális élet aktív formálóinak) körében. A felsorolt írók és az alábbi novellisták művei sok tekintetben előfutárai, sőt előidézői voltak a mára megérlelődött társadalmi feszültségeknek s a belőlük fakadó kényszerű változásoknak. A novellákban föl-fölcsillan a szuahéli irodalomra egyébként nem igazán jellemző humor is. Pl. A. T. Banzi *Titi la mkwe* ('Az anyós kebelén', 1972), M. M. Kasalama *Kila mtu na wake* ('Minden embernek a magáét', 1983), L. A. Mbwali *Kisa mke* ('Asszonybeszéd', 1984), G. P. J. Nyalusi *Chanzo cha amani* ('A béke kezdete', 1983), A. A. P. Ngayillo *Mwana aliyelaamika* ('A tékozló fiú', 1984), N. Tegambwage *Duka la kaya* ('A falusi bolt', 1985). V Külön vonulatot képez az – elsősorban az ifjúság nevelését célzó – már-már kezdetlegesen didaktikus próza: E. A. Nydunguru *Walowezi hawana siri* ('A hódítónak nincs titka', 1975), G. Mhina *Mapambano* ('Küzdelmek', 1978) és *Mtu ni utu* ('Az ember embersége', 1979), J. R. Nguluma *Chuki ya utawaliwa* ('A szolgaság gyűlölete', 1980), A. S. Mkasiwa *Adui wa haki* ('A jog ellensége', 1981).

A szuahéli irodalomban a színházi műfajok nem fejlődtek ki. Jóllehet a rítusokból, szokásokból táplálkozó népi színjátszásnak számos jele mutatkozik. A modern színház kialakulásának – amint egész Afrikában – az iskolák és az egyetemek a letéteményesei. Az első „ősdrámák” az 1950-es években született darabok naiv egyfelvonásosok. pl. E. N. Hussein darabjai vagy G. Ngugi: *Nimelogwa. nisiwe na mpenzi* ('Elvárásoltak, nem lehet szerelmem', é. n.) c. érzelmős története, vagy a kenyai H. Kuria iskolásoknak írott darabja (*Nakupenda, lakini...*, 'Szeretlek, de...' 1957), amelyben az Afrikát is gyorsan elárasztó anyagiasság didaktikus kritikája igen szentimentális formában kap hangot. Az 1970-es 1980-as évek drámairodalma Tanzániában és Kenyában egyaránt szoros szálakkal kötődik a széppróza szociális ihletésű tematikájához, mint Sw. Msuya *Kigeugeu cha pesa* ('A pénz állhatatlansága', 1970), G. Nyasulu *Wavivu* ('A lusták', 1970), E. Semzaba *Hesabu iliyoharibika* ('Hibás számítás', 1970), E. Simbabwene *Uhame nyumba yangu* ('Takarodj a házamból', 1970), Mw. Ngali *Mwana taabu* ('A bánat gyermeke',

1971), *Mwerewu Mjinga* ('Az okos bolond', 1972), F. Topan *Aliyeonja pepo* ('Aki megjárta a mennyet', 1973), N. Ngahyoma: *Kijiji chetu* ('A mi falunk', 1975) c. darabjai is példázzák. E. N. Hussein: *Kinjeketile* (ua., 1969), *Wakati ukuta* ('Falak', 1971) és *Mashetani* ('Ördögök', 1971) c. művei a Mau–Mau mozgalmat, illetve a generációk közötti feszültségeket idézik meg. J. Luganda (Kenya) *Majira ya ukame* ('Száraz évszak', 1976), H. Chum *Mhurumie maskini* ('Könyörüljtek a szegényen', 1976), J. P. Mbonde: *Bwana Mkubwa* ('A nagyúr', 1977), valamint P. Muhande *Pambo* (ua., 1975) c. művében a drámai műfaj modern kifejezésformáinak segítségével mutatja be a fiatal generációk válságát, amelyet a hagyományok és az új életminták közti szakadék okoz. A színművek előadásának lehetőségei korlátozottak. Tanzániában nem működik állandó színházi társulat, a főváros két színházépületében évente mindössze néhány előadást tartanak, és azok nagy része is turistalátványosságként értékelhető folklórbemutató. A Dar és Saalam-i és a Nairobi Egyetem mellett működő diákszínházak, szándékukat tekintve komolyabb műhelyek, de társulataik változó összetétele miatt nem képesek egyenletes színvonal biztosítására. A Nairobi Nemzeti Színház pedig nagyjából európai és amerikai klasszikusokat tűz műsorára.

Az irodalomelmélet és irodalomkritika az 1970-es évek közepén jelentkezett először, bár Robert Shaaban műelemzéseit előfutárának tekinthetjük (pl. *Kielezo cha insha*, 'Az elbeszélő műfajok értelmezése', 1954; *Kielezo cha fasili*, 'Az írás művészete', 1968; *Sanaa ya ushairi*, 'A versírás tudománya', 1972). A Dar és Salaam-i Egyetem Szuahéli Kutatóintézete az 1980-as évek elejétől az irodalomkritika műhelye is (pl. S. A. K. Mlacha: *Riwaya za visiwani*, 'A szigetek regényirodalma', 1984). A legigényesebb kritikai tanulmányok és elemzések általában ismert szépirok tolla alól kerülnek ki, pl. S. C. Gongu: *Historia fupi ya mshairi maarufu hayati Ramadhani Kapita Mwaruka* ('A megboldogult Ramadhani Kapita Mwaruka, kiváló költő élete és életműve', 1981), F. E. Senkoro *Fasihi* ('A széppróza', 1982), *Kasiri ya Mwinyi Fuad* ('Fuad nagyúr haragja', 1983). Utóbbi A. Sh. Shafi zanzibári író népszerű regényének elemző bírálata. Szuahéli írók az 1970-es évek közepétől közzé tettek angol nyelvű irodalomelméleti munkákat és kritikákat is, pl. E. Hussein *Traditional African Theatre* ('Hagyományos afrikai színház', 1977).

A szuahéli nyelvű műfordítás–irodalom első jelentős eredményei J. K. Nyerere munkásságához fűződnek, aki Shakespeare két drámáját ültette át szuahélira: *Juliusi Kaizari* (Julius Caesar, 1963) és *Mabepari ya Venisi* (A velencei kalmár, 1969) c. A „könyvtári törvény” elfogadását (1975) követően a Shiri-ka la Huduma za Maktaba (Szolgáltató Könyvtárak Szövetsége) megbízást kapott afrikai szerzők és afrikai vonatkozású más szépirodalmi és ismeretterjesztő művek szuahélire való fordítására. E program keretében jelent meg A. Haley *Roots* (Falvay M., Gyökerek, 1979) c. regénye (ford.: B. Mandel) mellett az irodalmi életben nem igazán jelentős szerzők kb. tucatnyi műfordításkötete, ugyan-

akkor Afrika ismert vagy kiemelkedő írói, költői, gondolkodói, így pl. a regényíró O. p'Bitek, Chinua Achebe, Ayi Kwei Armah vagy C. Ekwensi mellett F. Fanon. K. Nkrumah esszéi, P. Lumumba és E. Mondlane költeményei.

Bibliográfia Magyarul: 3 mese (Mészöly M., Bardócz Ilona, *Csillagok szíve*, anto., 1962); 1 mese (Ignác Rózsa, *A kaméleon és az Isten felesége*, anto., 1969).

Irod.: R. Burton: *Zanzibar: City, Island and Coast* (1872); S. A. Strong: *The History of Kilwa* (1895); E. Fromm: *Lieder und Geschichten der Suaheli in Ostafrika* (1896); L. Bouvat: *L'Islam dans L'Afrique nègre. La civilisation souahilie* (1907); Alice Werner: *The Bantu Element in Swahili Folk-Lore* (1909); C. Velten: *Suaheli Gedichte* (1918); R. Paret: *Die arabische Quelle der suaheli Dichtung: Chuo cha Herkal* (1926); Alice Werner: *Swahili Poetry* (1926); G. Gregorio: *II Suahili nella Somalia Italiana e i suoi elementi arabici* (1928); M. Heepe: *Suaheli Chronic von Pate* (1928); E. de Jonghe: *Les langues littéraires communes au Congo: Kiswahili, Lingala, Kikongo, Kiluba* (1933); A. Canon – B. Heller: *Swahili Prose Literature* (1940); E. Dammann: *Dichtungen in der Lamu-Mundart der Suaheli* (1940); uó: *Die Dichtung der Suaheli* (1942); uó: *Die Quellen der Suaheli Dichtung* (1942); L. Harries: *Swahili in the Belgian Congo* (1955); W. H. Whiteley: *Ki-Mtang'ata* (1956); G. S. P. Freeman-Grenville: *Swahili Literature and the History and Archeology of the East African Coast* (1958); J. Knappert: *Het Epos van Heraklios, een prove van Swahili poezie* (1958); G. S. P. Freeman-Grenville: *Medieval Evidences for Swahili* (1959); L. Harries: *Swahili Poetry* (1962); W. Hichens: *Swahili Prosody* (Swahili 1962/1963. 33.); J. Knappert: *Four Swahili Epics* (1964); L. Harries: *Swahili Prose Text* (1960); V. M. Miszjugin: *Szuahilijszkaja hronyika szrednyevkovovo goszdarsztva Pate* (1966); J. Knappert: *Notes on Swahili Literature* (ALS 7., 1966); uó: *Traditional Swahili Poetry* (1967); J. Maw: *Notes on a Swahili Oblomov* (1967); J. W. T. Allen: *The Collection and Preservation of Manuscripts of the Swahili World* (1968); R. Ohly: *Problems of Literary Genres in Swahili* (Africana Bulletin, 1968, 9.); W. Whiteley: *Swahili. The Rise of a National Language* (1969); V. M. Miszjugin: *O szuahilijszkaj lityerature* (1970); J. W. T. Allen: *Tendi. Six Examples of a Swahili Classical Verse Form with Translations and Notes* (1971); Keszthelyi T.: *Az afrikai irodalom kialakulása és fejlődése napjainkig* (1971); J. Knappert: *Swahili Metre* (ALS. 12., 1971); G. A. Mhina: *The Place of Kiswahili in the Field of Translation* (1971); V. M. Miszjugin: *Zamecsanyija k sztaroszuahilijszkaj pizmennosztvi* (1971); Ch. M. és G. W. Hartwig: *Aniceti Kitereza: a Kerebe novelist* (1972); J. Knappert: *An Anthology of Swahili Love Poetry* (1972); R. Ohly: *A Historical Approach to Swahili Literature: As Heretofore an Open Question* (Kiswahili 1973, 2.); J. W. T. Allen: *Swahili Culture Reconsidered* (1974); G. Füssi Nagy:

The Ethnic Situation in East Africa and the Folklore Figure of Liongo Fumo (1974); J. Knappert: *Fifteen Swahili Songs* (BSOAS, 1974); J. Max: *Swahili Style* (1974); F. M. Topan: *Modern Swahili Poetry* (1974); M. M. Mulokozi: *Revolution and Reaction in Swahili Poetry* (Kiswahili. 1975, 2.); M. Mkelle Burhan: *Hamziya, the Oldest Swahili Translation* (1976); R. Arnold: *Afrikanische Literatur und nationale Befreiung, Menschenbild und Gesellschaftskonzeption im Prosawerk Shaaban Roberts* (1977); A. Khalid: *The Liberation of Swahili from European Appropriation* (1977); E. Kezilahabi: *The Swahili Novel and the Common Man in East Africa* (1977); J. D. Rollins: *Varieties on Gnomonic Literature: the Arabian Hikma and the Islamic Ethos of Shaaban Robert's Neno la Hekima* (1979); S. H. Arnold: *Popular Literature in Tanzania: its Background and Relation to East African Literature* (1980); U. Schild szerk.: *The East African Experiment. Essays on English and Swahili Literature* (1980); R. Ohly: *Agressive Prose. A Case Study in Kiswahili Prose of the Seventies* (1981); J. Knappert: *Epic Poetry in Swahili and Other African Languages* (1983); *Makala za Semina ya Kimataifa ya Waandushi wa Kiswahili. Uandushi na uchapishaji* (1983); J. D. Rollins: *A History of Swahili Prose* (1983); A. Zettersten szerk.: *East African Literature. An Anthology* (1983); A. A. Zsukov: *Kultúra, jazik i lityeratura szuahili* (1983); J. Maw – D. Parkin szerk.: *Workshop on Swahili Language and Society, 1982, London* (1984); C. M. Eastman: *An Ethnography of Swahili Civilisation* (1984); D. Nurse – Th. Spear: *The Swahili. Reconstructing the History and Language of an African Society* (1985); R. Ohly: *Literature in Swahili* (Literatures in African Languages, 1985); J. Knappert: *Songs of the Swahili Women* (AUÜ, 1986, 69); E. Zúbiková Bertoncini: *Outline of Swahili Literature, Prose Fiction and Drama* (1989).

(In: *Világirodalmi Lexikon*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992, 14. köt., 795–802. old.)